[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

«گردشگری روستایی» راهکاری سازنده برای توسعه روستایی
نمونه موردی: روستای فهلیان

علی شمس‌الدینی*

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۸/۰۸/۱۰
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۹/۰۶/۲۳

چکیده

روستاها به منزلهٔ فضای حیاتی تعداد بسیاری از انسان‌ها به‌ویژه در جوامع درحال توسعه که با انبوهی از مشکلات، محدودیت‌ها و کمبود منابع و سرمایه روبه‌رو هستند، به منظور جوابگویی به تأمین نیازها و همچنین ارتقای سطح و کیفیت زندگی، اشتغال و بهبود وضعیت اقتصادی- اجتماعی ساکنان این سکونتگاه‌ها درگذر زمان نیازمند رشد و توسعه هستند. از آنجا که فقیرترین روستانشینان را افراد بدون زمینِ کشاورزی یا با زمین کشت اندک، تشکیل می‌دهند؛ می‌توان با تنوع‌بخشی به فعالیت‌های غیرکشاورزی در این سکونتگاه‌های انسانی موجبات اشتغالزایی، کاهش فقر و ایجاد رفاه اجتماعی نسبی را در این کانون‌های کوچک جمعیتی فراهم آورد. ازاین‌رو، برنامه‌ریزان برای رسیدن به توسعهٔ پایدار روستاها، تدابیر و راهکارهای گوناگونی اندیشیده‌اند که در این بین می‌توان از بسط و توسعهٔ صنعت گردشگری در روستاها به‌عنوان فعالیتی انسانی- اقتصادی که ضمن ایجاد اشتغال و درآمدزایی در سبب تعامل دوسویه و سازندهٔ روستائیان با دیگر افراد و فرهنگ‌ها می‌شود، یاد کرد.

در پژوهش پیش‌رو تلاش است که ضمن بیان اصول و مفاهیم گردشگری روستایی و ارتباط تنگاتنگ آن با موضوع توسعهٔ روستایی با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیلِ ادراکی، به معرفی جذابیت‌ها و ظرفیت های طبیعی- تاریخی گردشگری در روستای فهلیان از توابع بخش مرکزی شهرستان ممسنی پرداخته شود. در پایان به ارائهٔ راهکارهای گوناگون برای اجرایی شدن طرح‌های گردشگری و توسعهٔ این فعالیت در این روستای مورد نظر برای زمینه‌سازی به منظور توسعهٔ همه‌جانبهٔ فهلیان اقدام شده است.

واژگان کلیدی: گردشگری، گردشگری روستایی، توسعه، توسعهٔ روستایی، روستای فهلیان.

---

* عضو هیئت علمی گروه جغرافیای دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

مقدمه

در عرصهٔ نوین جهانی، تنوع بخشیدن به اقتصاد و افزایش شاخص‌های توسعهٔ انسانی، رفع مشکلات ناشی از صنعتی‌شدن و آلودگی بیش از حدِ استاندارد شهرها، افزایش بهره‌وری و کارآمدی نیروی انسانی، اشتغال‌زایی، تعامل فرهنگ‌ها و حفظ محیط زیست و در مجموع، توسعهٔ پایدار از دغدغه‌هایی است که جهان امروز با آن روبه‌روست و هریک از کشورها در هر سطحی از توسعه در تلاش هستند تا پاسخ لازم به این مسائل را بیابند. در این میان کشورهایی که به تنوع‌بخشی اقتصادی روی آورده‌اند و می‌خواهند خود را از اقتصاد تک پایه‌ای برهانند و در جستجوی شناخت ظرفیت‌ها یا خلق مزیت‌های نوین توسعه هستند، بسیار موفق‌تر از دیگر جوامع بوده‌اند. یکی از این مؤلفه‌ها «گسترش صنعت گردشگری است که اغلب کشورهایی که به لحاظ موقعیت مکانی از این مزیت‌ها بهره‌مند هستند، آن را در برنامهٔ توسعهٔ ملی خود گنجانیده‌اند تا از این طریق بتوانند فرایند توسعهٔ ملی خود را تسریع و تکامل ببخشند» (جانلی، ۲۱:۱۳۷۸). در این راستا و در عرصهٔ زیستی- فضایی محیط‌های سکونتی، به‌ویژه در جوامع درحال توسعه نابرابری در توزیع منابع، امکانات و منافع ملی میان سکونتگاه‌های شهری و روستایی موجب بروز تنگناها و مشکلاتی در محیط‌های روستایی و شکاف درآمدی میان این مراکز جمعیتی شده است، در نتیجه این مسائل و نابرابری‌ها؛ بسیاری از اندیشمندان تمهیدات و استراتژی‌های فراوانی را برای دستیابی به توسعه در محیط‌های روستایی ارائه داده‌اند که یکی از این موارد توسعه و گسترش فعالیت گردشگری روستایی به‌عنوان جزوی از صنعت گردشگری در آن‌دسته از روستاهایی است که دارای ظرفیت‌های طبیعی و تاریخی لازم برای گسترش این صنعت است. بدین‌منوال و در چارچوب طرح‌های آمایشی اعم از ملی، منطقه‌ای و محلی جهانگردی و صنعت توریسم به‌عنوان یکی از ابزار و مؤلفه‌های مهم توسعه و محرومیت‌زدایی در میان سکونتگاه‌های انسانی (شهر و روستا) به شمار می‌رود. به‌عبارت دیگر جهت‌گیریِ فعالیت‌های اقتصادی در صنعت توریسم جریان بهینه‌سازی است که در آن گروه‌های مختلف سعی در حداکثر کردن منافع خود و رسیدن به اهداف مربوطه را دارند (صباغ کرمانی،۱۳۸۰: ۳۰۰). در نتیجه، دستیابی به سطح قابل قبولی از فرایند توسعه در تمامی مکان‌ها، مستلزم بهره‌گیری از گزینه‌های گوناگون و متنوع است و در سطح محلی گردشگری روستایی یکی از آن‌هاست. که می‌تواند با برنامه‌ریزی اصولی و مناسب و شناسایی توان‌ها و تنگناهای موجود نقش مؤثری را در تنوع‌بخشی به اقتصاد محلی و زمینه‌سازی برای توسعه روستاها بر عهده داشته باشد. از بُعد فرهنگی فعالیت گردشگری در نواحی روستایی به‌دلیل جهانی شدن اهمیت روزافزونی یافته است؛ زیرا جهانی شدن، فرهنگ‌های سنّتی، آداب و رسوم و فوکلورهای قدیمی جوامع را به‌ویژه در فضاهای شهری کم‌رنگ کرده و درنهایت از بین می‌برد (قادری، ۱۳۸۳: ۱۴۷). ازاین‌رو، گردشگری روستایی می‌تواند به احیا و زنده نگه داشتن این آداب و فرهنگ‌ها در این‌گونه محیط‌های اجتماعی- تاریخی کمک شایان توجهی بکند. در هر حال سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان به گردشگری به‌عنوان «صنعتی» که ثبات اقتصادی و جمعیتی را برای جوامع روستایی به دنبال دارد، می‌نگرند و بسیاری گردشگری را عنصر لازم برای حرکت به سوی اصلاح مناطق روستایی می‌دانند و از گردشگری به‌عنوان راهبردی که می‌تواند با توجه به اثربخشی خاص خود به جوامع روستایی حیات دوباره بدهد و آن‌ها را پا برجا نگه دارد، یاد می‌کنند (ازکیا و دیگران، ۱۳۸۷). بنابراین، گردشگری روستایی به‌عنوان یک کارکرد فراساختاری می‌تواند از طریق مشارکت و وابستگی به سایر

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

بخش‌های اقتصادی و فرهنگی جامعه گسترش و تداوم یابد و به نوبهٔ خود در رشد و تعالی روستا و بالطبع گره خوردن آن با توسعهٔ ملی نقش مهمی در فرایند توسعهٔ کشور ایفا کند. بدین منظور، تحقیق حاضر سعی دارد تا با بررسی نمونه‌هایی از مباحث و کلیات نظری و پایه‌ای «گردشگری روستایی» و با مطالعات کتابخانه‌ای به بررسیِ نقش گردشگری روستایی در ایجاد تحولات اقتصادی- اجتماعی و زیست‌محیطی روستاها و در نهایت به تحلیل عملکرد گردشگری در توسعهٔ پایدار روستایی بپردازد. همچنین با انجام مطالعات میدانی به معرفی جاذبه‌های گردشگری در روستای فهلیان از توابع بخش مرکزی شهرستان ممسنی پرداخته و راهکارهای توسعهٔ گردشگری را در این روستا به منظور زمینه‌سازی برای توسعه این روستا بیان کند. ازاین‌رو، پرسش‌های زیر برای تحلیل پژوهش مطرح می‌شود.

۱. گردشگری روستایی چگونه و در چه مسیری می‌تواند زمینهٔ توسعه روستاها را فراهم کند؟

۲. روستای فهلیان دارای چه قابلیت‌ها و جاذبه‌هایی در زمینهٔ توسعه فعالیت‌های گردشگری روستایی است؟

روش تحقیق

در این پژوهش که تحقیقی بنیادی و توصیفی- تحلیلی توأم با انجام مطالعات میدانی است، تلاش می‌شود تا ضمن بیان کلیات نظری مرتبط با گردشگری روستایی و تحلیل آثار آن در زمینه‌سازی برای توسعهٔ روستاها از راه مطالعات کتابخانه‌ای و ادراکی، به معرفی جاذبه‌ها و ظرفیت‌های (طبیعی، انسانی و تاریخی) گردشگری در روستای فهلیان از توابع بخش مرکزی شهرستان ممسنی پرداخته شود. در نگارش و گردآوری اطلاعات این مقاله از دو روش کتابخانه‌ای (مطالعه مقالات، گزارشات و کتاب‌های متعدد فارسی و لاتین، رساله‌ها و طرح‌های پژوهشی) و نیز روش میدانی به‌صورت بازدید از این روستا مشاهدهٔ محل و عکس‌برداری از جاذبه‌های گردشگری روستا بهره گرفته شده است.

مبانی نظری پژوهش

۱- مفهوم گردشگری روستایی

تاریخ، فرهنگ، شیوه زندگی و زبان هر قوم در یک منبع فراگیر به هم بافته شده است که درک و شناخت این نسخ فقط از راه مشاهدهٔ مستقیم آن بهتر حاصل می‌شود و بی‌شناخت این نسخ فراگیر در جوامع گوناگون فرهنگ جامعه اگر نپوسد و از بین نرود، بی‌شک از رشد باز می‌ماند (وای. گی، ۱۳۸۲: ۲۹۵) بنابراین، گردشگری در فضایی که سرنوشت فرهنگ‌ها به هم وابسته‌اند، یک گفتگوی گستردهٔ فرهنگی است که سیاحتگران و گردشگران پیام‌آوران به رشد سازگار شدن این فرهنگ‌ها با یکدیگر و ابزاری برای ایجاد تفاهم میان آن‌هاست (دیبائی، ۱۳۷۱: ۱۹-۳۷). به دنبال این مباحث، گردشگری روستایی به‌عنوان یک فعالیت تفریحی- اجتماعی و اقتصادی در نیمهٔ دوم قرن ۱۸م در اروپا به‌خصوص انگلستان ظاهر شد، که نه تنها شامل جاذبه‌ها، امکانات و فعالیت‌های تفریحی می‌شود، بلکه نیازمند خدمات و ارائهٔ تسهیلاتی برای گردشگران نیز هست. بدین منوال گردشگری روستایی می‌تواند به کلیه فعالیت‌ها و خدماتی که به‌وسیله کشاورزان، مردم و دولت‌ها برای تفریح، استراحت و جذب توریست و نیز فعالیت‌هایی که به‌وسیله گردشگران در نواحی روستایی صورت می‌گیرد، گفته شود. همچنین جریان گردشگری روستایی را می‌توان «زمینهٔ اطلاقی به گردشگرانی دانست که برای گذران اوقات فراغت خود در یک روستا یا در نزدیکی آن اقامت کرده و نسبت به وضع

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

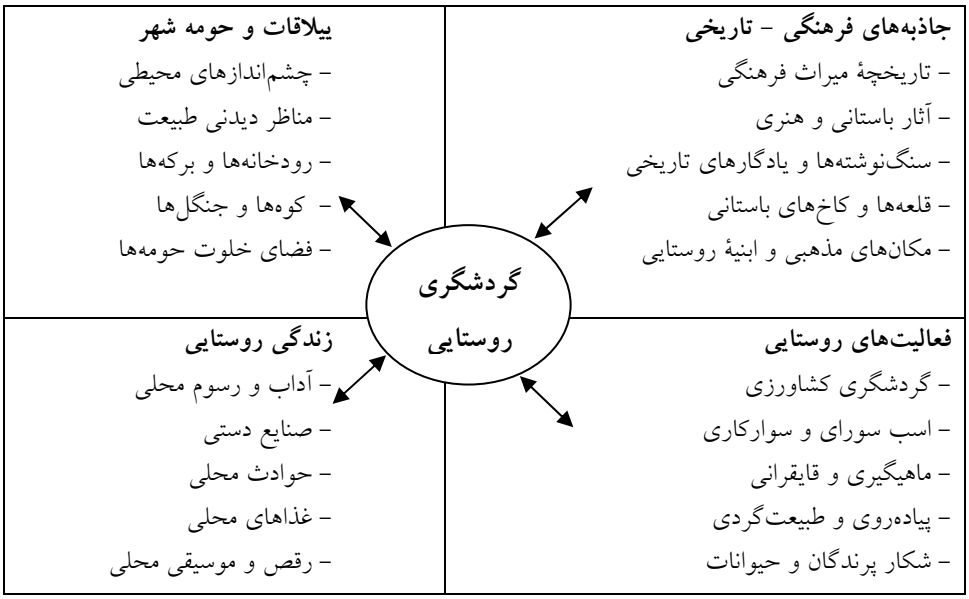
زنـدگی و شـرایط محـیط محلـی روسـتا کسـب آگـاهی مـی‌کننـد» (جـوان، ۱۳۸۳: ۱۱٤). در نهایـت گردشـگری روستایی، نتیجهٔ یـک مفهـوم فراگیـر از گریزهـای شـهری است که در سیطرهٔ سرمایه‌داری، رهیافـت پسافوردیسـم را در عبور از نگرش تک محور در نواحی روستایی در قالب کنش‌پذیری اقتصادی- اجتماعی که مـی‌توانـد زمینـه‌سـاز درآمد و اشتغال باشد، در آمیختگی با صنعت زمینداری بـه اجرا می‌گذارد (مافی و دیگران، ۱۳۸۷). (جدول ۱).

۲- آثار مثبت گردشگری در محیط‌های روستایی

سازمان تجارت جهانی (۱۹۹٦) عمـده کـارکردهـای توریسم روستایی را برای برآوردن دو هـدف زیر می‌داند. الف) افزایش ظرفیت اقتصاد جوامع روسـتایی برای نوآوری و توسعهٔ منابع انسانی با جلب سرمایه‌گذاری در ایـن منـاطق و متنـوع کـردن سـاخت و کارکردهـای اقتصادی جوامع روستایی؛ ب) خروج منـاطق روسـتایی از حالـت انـزوای اقتصـادی، اجتمـاعی، فرهنگـی موجـود و اتصـال اقتصـاد منـاطق روسـتایی کشـورها بـه اقتصـاد منطقه‌ای، ملی و جهانی با توجـه بـه فراینـدهای رو بـه رشـد جهـانی شـدن (مقصـودی،۱۳۸۳: ۵۵). در ایـن پژوهش آثار مثبت گردشگری هر یک بـه تفکیـک بیـان می‌شود.

۲-۱- آثار اقتصادی

مهم‌ترین و اصلی‌ترین جاذبهٔ گردشگری روستایی، به‌طور سنّتی عرصـهٔ روستاسـت. بـه عبـارتـی، بـرای جلـب گردشگر به سـوی محیـط‌هـای روستایی و نگه‌داشتن آن‌ها در روستا، باید انواع جاذبه‌ها برای آسایش و سرگرمی آن‌ها مهیا شود و به آنان امکان داده شود تا ضمن هزینه‌کردن در اقتصاد محلی و روستا مشارکت کنند. این اثار اقتصادی را مـی‌توان در ۳ مورد ذکر کرد:

جدول ۱. مفهوم و عناصر مرتبط با گردشگری روستایی منبع: مطالعات نگارنده با اقتباس از روستای سکه، ۱۳۸۵.

۲-۱-۱- آثار درآمدی

مخارجی که ناشی از گردشگری است، به‌صورت درآمـد بـه اقتصـاد آن روسـتا یـا ناحیـه تزریـق مـی‌شـود، بـه گونـه‌ای کـه وقتـی توریسـت در ناحیـهٔ

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

«روستایی» پول خرج می‌کند، باعث ایجاد درآمد برای شخص دیگری شده و در نتیجه بخشی از درآمد این شخص دوباره خرج و بقیه پس‌انداز می‌شود. به همین ترتیب اثر اولیه میزان معینی از مخارج یک شخص طی دفعات متوالی و در مدت زمانی نسبتاً قابل توجهی اثر لازم را از خود در اقتصاد آن مکان (روستا) بر جای می‌گذارد (پاپلی‌یزدی و دیگران، ۱۳۸۵: ۳۹). گردشگری روستایی با افزایش درآمد روستائیان از طریق ارائه خدمات و فروش تولیدات خود به گردشگران، تلاش برای به‌کارگیری استعدادها و کشف منابع بالقوه برای کسب درآمد از راه رشد صنایع دستی روستایی و جذب سرمایه‌های سرگردان و به جریان انداختن آن در محیط روستا موجبات دستیابی به سطحی از تعادل اقتصادی به‌واسطه تسریع در گردش پول را در فضای روستاها به همراه دارد.

۲-۱-۲- آثار اشتغالزایی

با توجه به آثار جنبی گردشگری در اقتصاد، مسئلهٔ اشتغالزایی دارای اهمیت فراوانی است که می‌تواند علاوه بر ایجاد درآمد و تنوع‌سازی اقتصاد محلی از آثار زیانبار فرهنگی- اجتماعی ناشی از بیکاری جلوگیری کند. ازاین‌رو، این صنعت (گردشگری روستایی) بسیار کاربر بوده و یکی از مزیت‌های مهم آن شاید بی‌نیازی به نیروی کار متخصص و جلب استفاده از نیروی کار ساده یا نیمه‌ماهر برای خدمت در این صنعت (به‌خصوص در بخش ساختمان و تهیهٔ مواد غذایی مورد نیاز توریست‌ها) است که باعث اشتغال موقت یا دائم برای بیشتر سکنه روستا می‌شود (سینایی، ۱۳۷۹:٤۱).

۲-۱-۳- گردشگری محرکی برای سرمایه‌گذاری در روستاها

این صنعت دارای ساختار مخصوص به خود به‌خصوص تجمع تعداد بسیاری از بنگاه‌های کوچک بوده که طیف وسیعی از خدمات را ارائه می‌دهند (هتل‌ها، مسافرخانه‌ها، رستوران‌ها ، فروشگاهای مواد غذایی ، صنایع دستی و غیره). بنابراین، دولت‌ها نیز به همین دلیل توجه بیشتری به سرمایه‌گذاری در این گونه صنایع می‌کنند؛ زیرا ایجاد مقادیر معینی سرمایه‌گذاری در صنایع زیربنایی (راه، برق، آب و ...) موجب سرمایه‌گذاری‌های دو چندان در صنایع جانبی و پشتیبانی‌کنندهٔ این صنعت می‌شود (اردستانی، ۱۳۸۷: ۲۵۱). ازاین‌رو، برای افزایش زیرساخت‌ها و بهبود خدمات و تسهیلات رفاهی- تفریحی قابل ارائه به گردشگران در روستاها نیازمند امکانات اساسی در روستاها هستیم، که این فقط با سرمایه‌گذاری و جذب اعتبارات ملی و محلی و سوق‌دادن آن‌ها به سمت سکونتگاه‌های روستایی امکان‌پذیر است.

۲-۲- آثار اجتماعی- فرهنگی

گردشگری می‌تواند تغییرات فرهنگی و اجتماعی مهمی را در روستاهای میزبان ایجاد کند و از طریق توزیع درآمد، اشتغال‌زایی و کاهش فقر، باعث توسعه و پیشرفت اجتماعی شده و رفاه و سلامت عمومی را ایجاد کند (قادری،۱۳۸۳: ۱۵). از آنجا که گردشگری عبارت است از سیاحت در زمان و مکانی گسترده‌تر. این فرهنگ‌ها هستند که با (حرکت و گسترش) خویش پایه و اساس تمدن‌ها را شکل داده و با زنده نگه داشتن آزادی در خاطره‌ها در فضاهای گسترده و بی‌قید و بند، انسان را به اندیشیدن فرا می‌خوانند. بنابراین، فرهنگ یک جلوهٔ روشن از حیات اجتماعی است (دیبائی، ۱۳۷۱: ۱۸). بنابراین گردشگری و جابه‌جایی انسانها، علاوه بر آثار عمیق فرهنگی و روحی، به مثابه پلی قلمداد می‌شود که انسان‌ها و سرزمین‌ها و در مفهومی محلی و کوچک‌تر؛ روستاها را به یکدیگر مرتبط می‌سازد و موجبات استحکام پیوندهای اجتماعی ملت‌ها «مکان‌ها» را فراهم می‌آورند

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

(شارپلی، ۱۳۸۰: ۷٤).گردشگری با توسعه و گسترش روابط مکانی- فضایی روستاها و دیگر نقاط سکونتگاهی، سبب ایجاد فرصت برای مراودات اجتماعی و تبادلات فرهنگی میان سکونتگاه‌ها و بالطبع افزایش آگاهی عمومی جامعه روستایی و تکامل و تعالی شخصیت روستائیان با اطلاع از ارزش‌های فرهنگی خود و دیگر مراکز جمعیتی می‌شود، که در گذر زمان، باعث تحکیم روابط و مناسبات مابین افراد و در نهایت کاهش قدرت نامتعادل اجتماعی و به‌وجود آمدن نوعی حس تعلق مکانی (سرزمینی)، اتحاد میان مردم، ملت‌ها و ایجاد صلح، همبستگی و پرهیز از هرگونه تحقیر محلی و سرزمینی می‌شود. همچنین اماکن تاریخی و باستانی به علت کم‌توجهی و نبود اعتبارات لازم برای مرمت و نگهداری در حال تخریب و نابود شدن هستند. «در صورت توسعهٔ صنعت گردشگری می‌توان انتظار داشت که از تخریب و نابودی این آثار تاریخی- فرهنگی جلوگیری به عمل آید» (مدهوشی و دیگران، ۱۳۸۲: ۲۹).

۲-۳- آثار زیست‌محیطی

طبیعت، گهواره و زادگاه انسان است و فعالیت‌های انسانی در چارچوب آن شکل می‌گیرد و انسان با اندیشهٔ خود از انواع مصالح و منابع طبیعی برای گذران زندگی و شکوفایی آن بهره می‌برد. پس چگونگی و دگرگونی در شرایط و منابع طبیعی، شیوه و سطح توسعه در امور اجتماعی- اقتصادی یک فضای جغرافیایی را تحت تأثیر قرار می‌دهد (محلاتی، ۱۳۸۱: ۲۵-۲٤). بنابراین، گردشگری روستایی می‌تواند با تکیه بر راهکارهای زیر تلاشی برای توسعهٔ روستاها مبتنی بر قابلیت‌های طبیعی آن باشد. ۱. محافظت از منابع طبیعی و ترویج حساسیت و آگاهی نسبت به سیستم‌های اکولوژیکی با کمک افراد بومی؛ ۲. افزایش آگاهی‌های زیست‌محیطی و آگاهی‌های زیبایی‌شناختی در بین اهالی روستا و بازدیدکنندگان؛ ۳. بهره‌گیری، حفاظت و استفادهٔ بهینه از محیط زیستِ طبیعی و تاریخی روستا با مشارکت روستائیان و گردشگران؛ ٤. استمرار منافع بلندمدّت جامعهٔ روستایی با محافظت مستمر از منابع محلی؛ ۵. تخصیص اعتبار برای محافظت از طبیعت (شارپلی، ۱۳۸۰: ٤۲ و زاهدی، ۱۳۸۵).

۳- گردشگری و توسعهٔ روستایی

اگر توسعه پیشرفتی همه‌جانبه در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و زیست‌محیطی؛ به‌ویژه با در نظر گرفتن عدالت اجتماعی اقتصادی و تأمین منافع آیندگان تعریف شود. برقراری بهینهٔ مناسبات متقابل انسان و محیط در هر منطقه جغرافیایی؛ به‌گونه‌ای که انسان ضمن برخورداری و بهره‌برداری کامل از این ظرفیت‌های محیطی تعادل محیط را نیز حفظ کند، از نمودهای توسعه است (هجرتی، ۱۳۷۹: ۱۹). ازاین‌رو، دستیابی به سطح قابل قبولی از توسعه در روستاها مستلزم بهره‌گیری از گزینه‌های گوناگون و متنوع است، که گردشگری و بهره‌برداری از ظرفیت‌های فرهنگی، تاریخی، محیطی و بوم‌زیستی روستاها یکی از این زمینه‌هاست. از آنجا که اصل اولیهٔ توسعه اعم از شهر و روستا منوط به تشخیص و تعیین عوامل پیچیده طبیعی و انسانی؛ یعنی برنامه‌ریزی با تکیه بر شناسایی توان‌ها و تنگناهای موجود در هر مکان است. گردشگری که در حال تبدیل شدن به یکی از ارکان اصلی اقتصاد تجاری جهانی است، می‌تواند به‌عنوان رکن اصلی توسعهٔ پایدار جوامع محسوب شود. بنابراین توسعهٔ گردشگری روستایی از یک طرف می‌تواند نقش مهمی در تنوع‌سازی اقتصادی روستاها در قالب صنعت توریسم ایفا کند و از طرف دیگر وسیله‌ای برای تحریک رشد اقتصاد ملی (از طریق غلبه بر انگاره‌های توسعه‌نیافتگی و بهبود استاندارد زندگی مردم محلی) به شمار آید (اردستانی،

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

۱۳۸۷: ۲۵۲). از این بُعد از توسعهٔ روستا باید ضمن حفظ محیط زیست روستا اهداف و نیازمندی‌های تفریحی گردشگران را نیز تقویت کند، که این کار می‌تواند با استفاده بهتر از مکان‌های تاریخی- طبیعی به‌عنوان مکملی برای درآمدهای حاصل از کار کشاورزی مطرح شود. بنابراین، گردشگری را باید محصول جدید نقدینه‌ساز درآمد، که با توزیع مجدد و به جریان انداختن بیشتر و سریع‌تر پول و ایجاد اشتغال به‌عنوان راه علاج بسیاری از جوامع (روستایی) که با مشکلات اقتصادی روبه‌رو هستند، دانست (زنگی‌آبادی و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۳٤). همچنین با مطالعهٔ روند مهاجرت‌ها از روستا به شهر می‌توان دریافت که گسترش شهرنشینی موجب کمبودهایی چون امکانات اجتماعی (ضعف زیرساخت‌ها) و کمبود درآمد (ضعف اقتصادی) برای روستائیان شده است و در این راه، اگر ما به گردشگری روستایی به‌عنوان عاملی برای توسعهٔ اجتماعی- اقتصادی روستاها توجه کنیم از تبدیل شدن این نواحی به روستاهای فقیر و در حال فرسایش جلوگیری کرده و با این کار گویی در کالبد روستا روحی دیگر دمیده‌ایم (روستاسکه و دیگران، ۱۳۸۵: ۲۹).ازاین‌رو، صاحب‌نظران تنها راه احیای مجدد روستاهایی را که با روند روزافزون تخریب و افول کشاورزی همراه است را ارائهٔ برنامه‌ها و استراتژی‌های جزوی می‌دانند که بتوانند از کلیهٔ ظرفیت‌های (طبیعی- انسانی) آن‌ها بهره ببرند، و باعث ایجاد درآمد و افزایش رفاه زندگی ساکنان این روستاها بشوند (Nitsh, 1995: 181). ازاین‌رو، می‌توان با گسترش گردشگری به‌عنوان جایگزینی برای فعالیت‌های کشاورزی و جبران کمبود یا نبود فعالیت‌های صنعتی در این نواحی، به توسعه دست یافت.

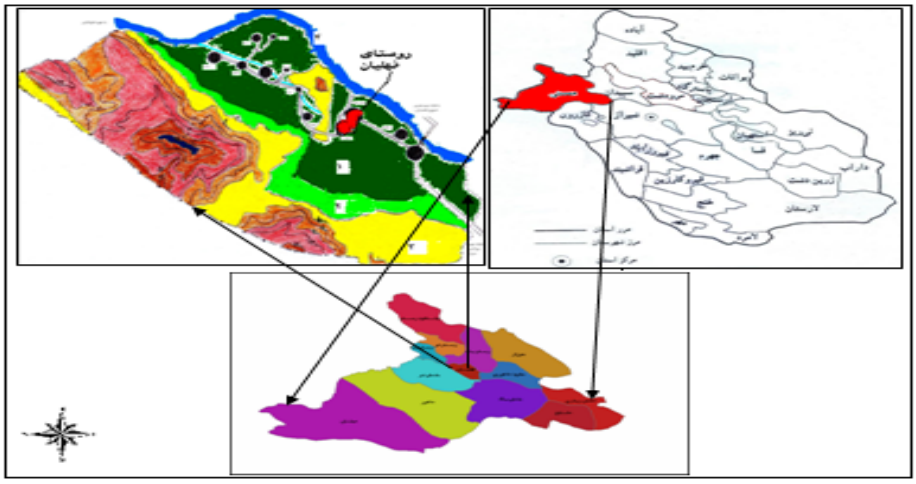
معرفی روستای مورد مطالعه

روستای فهلیان به‌عنوان مرکز دهستان فهلیان با ۱۲روستای حوزهٔ نفوذ از توابع شهرستان ممسنی در فاصلهٔ ۱۲ کیلومتری شهر نورآباده (مرکز شهرستان) و ۱٤۰ کیلومتری شهر شیراز و ۲ کیلومتری راه اصلی استان‌های فارس، کهگیلویه، خوزستان قرار گرفته است. (نقشهٔ ۱). این روستا در ناحیه‌ای جلگه‌ایِ و در حاشیهٔ رودخانهٔ فهلیان (سرشاخه‌های رودخانهٔ زهره) و ارتفاع ۸۳۰ متر از سطح دریا از نظر اقلیمی دارای تابستان‌های نسبتاً گرم و زمستان‌های خنک و معتدل است. همچنین به‌دلیل همجواری با رودخانهٔ دائمی فهلیان؛ طبیعتی زیبا و دیدنی، به‌ویژه در اواخر زمستان و اوایل بهار دارد که هر بیننده‌ای را به سوی تماشای مزارع سرسبز (گندم، علوفه) گل‌های وحشی و گردنه‌های زیبای کوه بال‌سبز با صخره‌ها و دره‌های زیبا که همچون دژی محکم فهلیان در جوار آن به آرامی با تاریخی پرفراز و نشیب - شکل، رشد و نمو یافته است، می‌کشاند. بدین منوال وجود آب دائمی، آرام و غیرمتلاطم در کف رودخانهٔ فهلیان، هوای آفتابی، دمای مناسب و نسیم خنک، بستری مساعد برای انجام ورزش‌های قایق‌رانی (در هنگام پرآب بودن رودخانه)، شنا، فوتبال ساحلی، ماهیگیری و استراحت فراهم آورده است.

فهلیان در گذرگاه تاریخ

فهلیان یکی از روستاهای قدیم استان فارس و حتی کشور- است و قدمت آن بنا بر اسناد و مدارک تاریخی به دوران هخامنشیان و ساسانیان می‌رسد. در بعضی منابع نیز به شهر خوبذان یا شولستان نامیده شده است. در به پاره‌ای از این مطالب اشاره خواهیم کرد. در فارسنامهٔ ناصری آمده است که بعد از خرابی شهر نوبندگان قریهٔ «فهلیان» را قصبهٔ شولستان قرار داده‌اند و آنچه از لوازم و آبادی بود مانند حمام‌ها، مساجد، مدرسه و کاروانسرا و بازار در این قصبه ساختند (فسائی،۱۳٦۷: ۱٥٦۱). و آن قریه‌ای است قصه مانند و محلی است خاطرپسند، در دامن کوه صعبی واقع شده، در عصر قدیم شهر عظیمی بوده

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

نقشهٔ ۱. موقعیت سیاسی و جغرافیایی روستای فهلیان در استان فارس و شهرستان ممسنی.

است، که اکنون علامت و شهریت آن باقیست (گرمرودی، ۱۳۷۰: ۹۲). احمد اقتداری در کتاب اقلیم پارس می‌نویسد که خط سیر جاده شاهی از تخت‌جمشید به شوش از فهلیان می‌گذرد و میان دهِ سروانِ فهلیان، منزلگاه دیگری از عهد هخامنشی وجود دارد که اقامتگاه بعدی پادشاهان هخامنشی است (اقتداری، ۱۳۵۹: ۵۹۸).

در منابع تاریخی آمده که فهلیان از قرن ششم اسلامی به بعد در اثر مهاجرت قوم شول به این محل نام شولستان گرفت و به همین سبب در منابع تارخی عهد تیموری از آن به «مال امیر شول» نام برده شده است (حبیبی فهلیانی، ۱۳۷۱: ۱۹۵). در دوران حکومت آل‌سلغر و آل‌مظفر (اتابکان فارس) فهلیان رونق تجاری بسیاری داشت که تا عهد صفویه، بازارچه و حمام‌ها و مساجد آن آباد و نهرهای متروک آن بازسازی شده که آثار آن هنوز باقی است (مجیدی کرائی، ۱۳۷۱: ۸۵). فهلیان که از قرن چهارم ه.ق تا سال (۱۳٤۱ شمسی) مرکز حکومتی ایلات ممسنی بوده و در زمان حکومت پهلوی اول مراکز شهری، از جمله ادارات دولتی در آن مستقر بودند از سال ۱۳٤۱ با تبدیل ممسنی به شهرستان و انتخاب روستای نورآباد به‌عنوان مرکز شهرستان به‌تدریج از دایرهٔ حوزهٔ نفوذ آن در شهرستان کاسته شد و به‌صورت یک نقطهٔ روستایی (مرکز دهستان)درآمد.

معرفی اجمالی جاذبه‌های گردشگری روستای فهلیان

الف) شهر قدیمی فهلیان: در فاصلهٔ ۵۰۰ متری و در جنوب شرقی روستای فهلیان کنونی آثاری چند از شهر قدیمی، که به مرور زمان و در گیرودار تندباد حوادث تخریب و نابود شده؛ به جای مانده است. در زیر به پاره‌ای از باقیات این شهر اشاره می‌کنیم (عکس ۱).

همچنین دِوبده[1] سیاح و مؤلف معروف کتاب لرستان در سال ۱۸٤۱م در فهلیان آثاری از دیوارهٔ کهنهٔ شهر، یک قلعه و سایر بناهای آنجا را دیده است. طبق توضیحات گاوبه در کتاب (آرجان و کهگیلویه)، فهلیان همان شهر یا قصبه‌ای است که طی چند قرن در سفرنامه‌ها و متون جغرافیایی اسلامی به زبان‌های فارسی و عربی، قصبه خوبذان ضبط شده است (اقتداری، ۱۳۵۹: ۵۹۳).

ب) کتیبه زردلاجی: در پای کوه بال سبز و در کنار کاریزهای مخروبهٔ شهر قدیمی فهلیان دو کتیبهٔ مشرف به

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

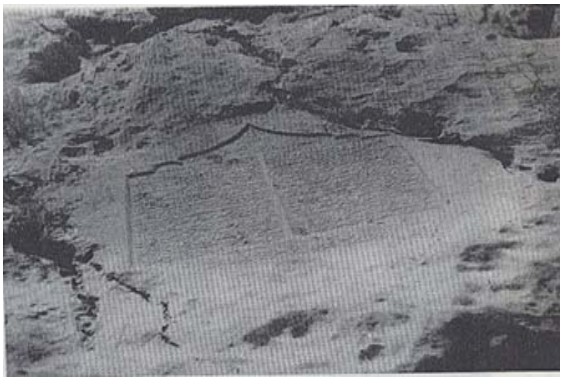
عکس ۱. سکه‌های ساسانی مکشوفه در کهنه‌شهر فهلیان، مربوط به سلطنت خسرو انوشیروان و خسرو پرویز به سال ۵۳۲ م.

حمام تاریخی فهلیان، در یازده سطر و به سال ۱۱۶۳ه.ق(اواخر افشاریه) به دستور فرمانروای حاکم – بازماندگان نادرشاه – حک شده است که نشان از رونق و زمامداری امیران در این ناحیه دارد (عکس ۲).

ج) حمام‌های تاریخی: این حمام‌ها که هر دو مربوط به قرن سوم و چهارم ه.ق هستند و در فهرست آثار ملی نیز به ثبت رسیده‌اند، یکی کاملاً نابود شده و فقط چند دیواره وآثاری چند از آن باقی مانده است؛ ولی حمام (ملاّ محمدکاظم) پابرجا و آثاری از آن هویداست. (عکس ۳).

د) آسیاب‌های آبی: از هفت آسیاب آبی موجود در فهلیان یکی مربوط به پیش از اسلام و شش مورد دیگر مربوط به پس از اسلام است. از این آسیاب‌ها یکی که مربوط به قرن چهارم هجری قمری است، پابرجا مانده و مابقی فقط مخروبه‌هایی از آن‌ها به یادگار مانده است. (عکس ٤).

ح) پل روگذر آب (دره سواره): در جنوب شرقی فهلیان اثری از یک پل سنگِ ساروجی مربوط به قرن پنجم ه.ق روی دره به طول ۳۰ متر و عرض ۳ متر قابل مشاهده است.

عکس ۲. کتیبهٔ زردلاجی در دامنهٔ کوه بال سبز، قرن ۱۲ ه. ق.

عکس ۳. حمام محمد کاظم قرن چهارم ه. ق.

عکس ٤. آسیاب تاریخی فهلیان قرن پنجم ه.ق

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

و) دخمهٔ حجاری‌شده (استودان): استودان‌ها، دخمه‌هایی بودند که در سنّت و کیش زرتشتیان برای مدت معینی مردگان را در آن‌ها قرار می‌دادند تا پرندگان و لاشخوران از گوشت و پوست اجساد تغذیه کنند و سپس استخوان‌های بدون گوشت را جمع‌آوری و در قبرستان دفن می‌کردند (حبیبی‌فهلیانی، ۱۳۸٤: ۱۳٦). این دخمه که بر کمرکش کوه تَپ تَپوی فهلیان حجاری و تعبیه شده، بدون شک متعلق به هخامنشیان بوده است. (عکس ۵).

عکس ۵. دخمهٔ حجاری‌شده (استودان) در کوه تَپ تپوی فهلیان مربوط به دوران هخامنشی.

ه) کاخ‌ها: در کنار آثار تاریخی شهر قدیمی فهلیان و در چهار کیلومتری آن در محلی به‌نام سِروان بقایای یک کاخ سلطنتی با ته ستون‌های منقوش آن که حکایت از دوران هخامنشی دارد، قابل مشاهده است. در نزدیکی این ته ستون‌ها؛ آثاری از یک شهر کهنه و مدفون در خاک و همچنین تعدادی ستون به سبک ته ستون‌های هخامنشی در تخت جمشید دیده می‌شود، که به کاخ « لیدوما » - چهارمین کاخ بزرگ هخامنشی- مشهور است و استراحتگاه بین راهی امرای هخامنشی بوده است. (عکس‌های ٦ و ۷).

ی) پل فهلیان: در قسمت شرق پل کنونی فهلیان (در فاصلهٔ دو کیلومتری روستا)، اثری از یک پل قدیمی به موازات آن دیده می‌شود که بر اثر نابسامانی‌های طبیعی و تاریخی نابود شده و پل کنونی آن در سال ۱۳۲۸ ه. ش به‌وسیله آلمانی‌ها ساخته شده است (عکس ۸).

عکسهای (٦ و ۷). ته ستون‌های از «لیدوما » چهارمین کاخ بزرگ هخامنشی در (سِروان) فهلیان. بهار ۱۳۸۷.

عکس (۸). پل جدید فهلیان، ساخته شده در سال ۱۳۲۸ ه. ش، در کنار پایهٔ پل قدیمی دوران هخامنشیان.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

ن) بقاع متبرکه: در حدود شش امامزاده در جنوب فهلیان و در نقاط باستانی این روستا قرار دارند. که روی آرامگاه دو امامزاده (محمد شهدا) و بی‌بی مرضیه خاتون، (خواهر امام رضا) ضریح و بارگاهی ساخته‌اند. که زیارتگاه اهالی منطقهٔ ممسنی است. (عکسهای ۱۰و۹).

عکس ۹ . بارگاه متبرکه بی‌بی مرضیه خاتون (خواهر امام رضا «ع»).

عکس۱۰. بارگاه متبرک امامزاده محمد شهدا.

تجزیه و تحلیل

با توجه به ساختار اقتصادی- اجتماعی نامتوازن کشورهای درحال توسعه و ایجاد شکاف بین عرصه‌های سکونتگاهی مختلف این‌گونه جوامع، رفع فقر و رسیدن به توسعهٔ پایدار ملی در گرو توجه به کلیهٔ نواحی و خرده عناصر مربوط به آن‌هاست. ازاین‌رو، می‌توان گفت که ریشهٔ تمامی مشکلات و مسائل عقب‌ماندگی مثل فقر گسترده، نابرابریِ درحال رشد، رشد سریع جمعیت در شهرها و بیکاریِ فزاینده در مناطق روستایی است. و از آنجا که بخش کشاورزی به دلایلی نظیر کمبود زمین، خشکسالی‌های دوره‌ای، تغییر در قیمت محصولات به تنهایی پاسخگوی درآمد روستائیان نیست باید در جستجوی راهکارهایی برای افزایش درآمد و اشتغال پایدار برای روستائیان باشیم. به منظور رفع مشکلات فوق، افزایش درآمد روستائیان و ایجاد اشتغال در این نواحی جمعیتی گردشگری روستایی نقش فوق‌العاده‌ای می‌تواند داشته باشد. به نحوی که این صنعت با بهره‌گیری مناسب از منابع و ظرفیت‌های طبیعی و انسانی بالقوه، جدا از توان اشتغالزایی بالایی که دارد، می‌تواند با حل مسائل فقر و نابرابری، توزیع درآمد و امکانات، ایجاد امنیت محلی، ترویج روحیه وفاق و پاسداشت میراث‌های فرهنگی بومی برای زمینه‌سازی به منظور توسعهٔ پایدار روستایی مؤثر باشند.

بنابراین، دستیابی به سطح قابل قبولی از فرایند توسعه در روستاها، مستلزم بهره‌گیری از گزینه‌های گوناگون و متنوع است. اگر گردشگری در کنار اقتصاد کشاورزی روستاها قرار گیرد؛ می‌تواند یک فرصت استثنائی برای احیای روستاها و اقتصاد آن‌ها باشد. به عبارت دیگر صنعت گردشگری به‌عنوان یک کارکرد اقتصادی مکمل در کنار سایر فعالیت‌های تولیدی و خدماتی در سطح مناطق روستایی و محلی جریان دارد، که می‌تواند به‌عنوان ابزار زمینه‌ساز توسعه اقتصادی در جوامع محلی ایفای نقش کند و ضمن افزایش تعاملات اقتصادی رشددهنده و رشد یابنده میان بخش‌های مختلف اقتصادی روستا موجب گسترش تعاملات اجتماعی میان جوامع روستایی- شهری و اقوام و ملل مختلف شود. پس؛ برای افزایش استانداردهای زندگی روستائیان و همچنین کاهش فقر و نابرابری در محیط‌های روستایی (با توجه به افول و کم بازده بودن مشاغل کشاورزی و صنایع دستی در روستا)، گردشگری به‌عنوان یک گزینهٔ مکمل درآمدی می‌تواند به‌عنوان چشم‌اندازی مطمئن

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

یک توسعهٔ درونزا را به تصویر کشیده و راهی طبیعی برای بهبود وضعیت مناطق روستایی مطرح باشد.

نتیجه

امروزه گردشگری به‌عنوان یکی از ارکان اصلی اقتصاد جهانی سهم چشم‌گیری را در معادلات بین‌المللی ایفا کرده است. ازاین‌رو با توسعه فعالیت‌های گردشگری و شناساندن بخشی از جاذبه‌های جهانگردی ایران به خصوص در روستاها، می‌توان به بهبود و ارتقای سطح این فضاها کمک شایانی کرد و برای بهسازی و بازسازی کالبد اقتصادی و اجتماعی آن‌ها گام‌های مؤثری برداشت و با توسعهٔ گردشگری روستایی به اقتصاد ملی کشور کمک کرد. در پژوهش حاضر ضمن تحلیل ادارکی مباحث مربوط به گردشگری روستایی و نقش آن در توسعهٔ روستایی به معرفی جذابیت‌ها و پتانسیل‌های طبیعی - تاریخی گردشگری در روستای فهلیان از توابع بخش مرکزی شهرستان ممسنی اقدام شد. بررسی جاذبه‌های توریستی روستای فهلیان حاکی از وجود تنوع و فراوانی دارد. وجود جاذبه‌های طبیعی، تاریخی، فرهنگی، هنری، مذهبی، ورزشی و به‌خصوص باستانی (وجود کاخ‌ها ستون‌ها و نقوش برجای مانده از تاریخ کهن) در این محل حاکی از آن است که این روستا از قابلیت‌ها و توانمندی‌های فراوانی در زمینهٔ جاذبه توریستی برخوردار است. به عبارت دیگر روستای فهلیان که از قرون اولیه قبل از میلاد تا ۱۳٤۱ هجری شمسی مرکز حکومتی ایالت ممسنی به شمار می‌رفت، طی این تاریخ آثاری همچون کاخ‌ها، بناها، مساجد و مدارس فراوانی برای تحصیل و تهذیب در آن ساخته شده، که بسیاری از این بناها قابل مشاهده و پابرجاست. وجود جاذبه‌های فراوان انسانی- طبیعی و تاریخی در این روستا نشان از این دارد که این آبادی از توانمندی‌ها و ظرفیت‌های فراوانی در خصوص جذب گردشگر برخوردار است. به گونه‌ای که همه ساله از اقصی نقاط شهرستان، استان و حتی کشور هزاران نفر برای تفریح و تماشای مناظرطبیعی - تاریخی به این روستا می‌آیند که این می‌تواند با مدیریت خردمندانه توأم با مشارکت همه‌جانبه خود اهالی روستا زمینه‌های پویایی اقتصادی - اجتماعی و بالطبع توسعهٔ پایدار این سکونتگاه انسانی را فراهم بیاورد. درنهایت به منظور ایجاد بستر و زمینه‌های مناسب برای دستیابی به فرایند توسعه در روستای فهلیان با تکیه بر کارآیی گردشگری روستایی پیشنهادات زیر ارائه می‌شود. ۱. بازنگری در طرح هادی روستا و اجرای دوبارهٔ آن با توجه به بافت کالبدی و زیرساختی موجود متناسب با محل قرارگیری جاذبه‌ها در روستا؛ ۲. راه‌اندازی شبکهٔ تبلیغات گسترده برای معرفی روستا به‌عنوان یک مقصد توریستی از طرق مختلف مانند چاپ و توزیع گستردهٔ عکس، بروشورها، پوستر، نقشه، توزیع و نمایش فیلم و اسلاید از طرف دهیاری و ساکنان روستا ۳ . استفاده از امکانات مالی، اداری و فنی نهادهای مختلف شهرستان برای مرمت، توسعه و تجهیز جاذبه‌های تاریخی - طبیعی گردشگری روستا؛ ٤. تأسیس مهمانسرا و زائرسرا در کنار آثار تاریخی و مذهبی روستا برای استراحت گردشگران؛ راه‌اندازی مجموعه فرهنگی- تفریحی- ورزشی با مشارکت روستائیان در محیطی نزدیک به جاذبه‌های روستا برای رفاه و سرگرمی گردشگران به همراه ایجاد تأسیسات توریستی- اقامتی سبک در حاشیه رودخانه فهلیان؛ ۵. احداث واحدهای پذیرایی مناسب و متنوع چون رستوران، کافی‌شاپ، قهوه‌خانهٔ سنّتی و ... متناسب با سلایق مختلف گردشگران به‌خصوص در کنار رودخانه و بناهای باستانی؛ ٦. فرهنگ‌سازی و افزایش سطح آگاهی روستائیان با آموزش مناسب برای مشارکت، همکاری و برخورد رفتاری مناسب با گردشگران توأم با شکل‌گیری و فعالیت نهادهای مدنی(NGO) با همکاری روستائیان برای مرمت، حفظ و

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]

نگهداری هر چه بیشتر ازجاذبه‌های گردشگری روستا؛ ۷. برگزاری جشنواره‌ها و یادواره‌های تاریخی- مذهبی در روستا و نیز راه‌اندازی بازارهای فصلی برای فروش و به نمایش گذاشتن تولیدات زراعی و صنایع‌دستی روستا و شرکت فعال در نمایشگاه‌های سراسری کشور؛ ۸. احداث، تجهیز و گسترش تسهیلات بهداشتی- امنینی و نیز گسترش شبکه‌های ارتباطی مانندخطوط حمل و نقل عمومی در حد فاصل شهر نورآباد و روستا و نیز میان نقاط دیدنی؛۹. فعالیت بخش خصوصی در زمینهٔ سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف گردشگری روستایی ضمن ارائهٔ تسهیلات لازم به این بخش؛ نظیروام‌های بلندمدّت، واگذاری زمین با بهای دولتی برای ایجاد و تأسیس مکان‌های تفریحی- اقامتی و مذهبی در روستا.

منابع

- اردستانی، محسن؛ مبانی گردشگری روستایی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۷.
- ازکیا، مصطفی و علی ایمانی؛ توسعهٔ پایدار روستایی،اطلاعات، تهران، ۱۳۸۷.
- اقتداری، احمد؛ خوزستان کهگیلویه و ممسنی،ج۳،چ۱، انتشارات انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۹.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین و مهدی سقایی؛ گردشگری، ماهیّت و مفاهیم، سمت، تهران،۱۳۸۵.
- جوان، جعفر؛ «نقش گردشگری روستایی در توسعهٔ منطقه‌ای»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره دوم، دانشگاه فردوسی مشهد. ۱۳۸۳.
- حبیبی‌فهلیانی، حسن؛ ممسنی در گذرگاه تاریخ، نوید، شیراز، ۱۳۷۱.
- حبیبی‌فهلیانی، حسن؛ آثار پیش از تاریخ و دوران تاریخی و مشاهیر ممسنی، بنیاد فارس‌شناسی، شیراز، ۱۳۸٤.
- دیبائی، پرویز؛: شناخت جهانگردی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران،۱۳۷۱.
- زاهدی، شمس‌السادات؛ مبانی توریسم و اکوتوریسم پایدار با تأکید بر محیط زیست، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ۱۳۸۵.
- زنگی‌آبادی، علی، جمال محمدی و دیبا زیرک‌باش؛ «تحلیل بازار گردشگری داخلی شهر اصفهان »، فصلنامه جغرافیا و توسعه، زاهدان، شماره ۸ ، ۱۳۸۵.
- روستاسکه، مجید و زینب رمضان‌زاد؛ «گردشگری روستایی و توسعهٔ پایدار»، ویژه‌نامه نخستین همایش توسعهٔ گردشگری روستایی و عشایری، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌ها، ۱۳۸۵.
- سینایی، وحید؛ «توسعهٔ پایدار و گردشگری»، دو ماهنامهٔ اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۹٦- ۹۵ ، ۱۳۷۹.
- شارپلی، ریچاردجولیا؛ گردشگری روستایی، رحمت‌الله منشی‌زاده و فاطمه نصیری، منشی، تهران، ۱۳۸۰.
- صباغ کرمانی، مجید؛ اقتصاد منطقه‌ای « تئوری‌ها و مدل‌ها»، سمت، تهران، ۱۳۸۰.
- فسائی، حسن بن حسن؛ فارس‌نامه ناصری، منصور رستگار فسائی، امیرکبیر، تهران، ۱۳٦۷.
- قادری، زاهد؛ اصول برنامه‌ریزی توسعهٔ پایدار گردشگری، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌ها، تهران، ۱۳۸۳.
- گرمرودی، میرزا فتاح‌خان؛ سفرنامهٔ ممسنی،چ۲، مستوفی، تهران، ۱۳۷۰.
- مافی، عزت‌الله و مهدی سقایی؛ «تحلیلی بر گردشگری روستایی در پیرامون کلان‌شهرها»، مجله جغرافیا و توسعهٔ ناحیه‌ای، شماره ۱۰، مشهد، ۱۳۸۷.
- مجیدی‌کرائی، نورمحمد؛ تاریخ جغرافیای ممسنی، علمی وفرهنگی، تهران، ۱۳۷۱.
- مقصودی، طهماسب و فرهاد لشگرآرا؛ «توریسم، توسعه و روستا»، ماهنامه جهاد، شماره ۲٦٤ ، تهران.
- محلاتی، صلاح‌الدین ؛ «محیط زیست طبیعی و توسعهٔ جهانگردی پایدار»، اقتصادی، تهران، ۱۳۸۳.
- مدهوشی، مهرداد و نادر ناصرپور؛ «ارزیابی موانع توسعه صنعت گردشگری در استان لرستان»، فصلنامه پژوهش‌های بازرگانی، شمارهٔ ۲۸؛ ۱۳۸۲.
- هجرتی، محمدحسن؛ جغرافیا و توسعهٔ روستایی، مرکز آبا، تهران، ۱۳۷۹.
- وای.گی، چاگ؛ جهانگردی در چشم‌اندازی جامع، علی پارسائیان و محمد اعرابی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران،۱۳۸۲.

Nitsh, B. and van Straaten, J, (1995): Rural Tourism Development: Using a Sustainable Tourism Development Approach in H. Coccossis and P.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-02]